

ESKİ TÜRKÇEDE ŞAHIS ADLARI VE UNVANLARI

Yunus MEMMEDLİ

Şahıs adlarının araştırılmasının dil bilimi, tarih, sosyoloji, folklor, etnografi ve başka bilim sahaları açısından çok ciddî ehemmiyet kesbettiği şüphesizdir. Buna rağmen Türkolojide özel adların başka türlerine (etnonim ve toponimlere) nisbeten şahıs adlarının öğrenilmesine daha az çaba harcanmıştır. Bizce, antroponimlerin dil bilimi açısından araştırılması için daha çok iş görmek lâzımdır. Çünkü Türk Cumhuriyetlerinde (hususiyile Türkiyede) şahıs adlarının tedkiki ile daha çok folklorcular uğraşmışlar. Folklorcular ise, tabiidir ki, şahıs adlarını folklor açısından açıklamış, daha çok ad koyma ve onunla bağlı âdet ve geleneklerin araştırılmasına baş vurmuşlardır. Onlar çok zaman halk arasında yaşayan rivayet ve efsanelere dayandıklarından, eski Türk kaynaklarındaki şahıs adlarına ait özellikleri araştırmaya az yöneldiklerinden bazı şahıs adlarının açıklanmasında bazı yanlışlıklara yol vermişlerdir. Türkolojide eski Türk metinlerinde -özellikle Orhun Yenisey yazıtlarında- geçen şahıs adları ise daha az araştırılmış, onların karakteristik özellikleri, sonraki kaynaklardaki şahıs adlarına ve ad koyma geleneklerine etkisi yeterince öğrenilmemiştir. Eski Türk metinlerindeki antroponimlere hasredilmiş eserlerde ise daha çok ayrı ayrı şahıs adlarının etimolojisi ele alınmış, antroponimlerle birlikte kullanılan ünvan ve lâkap bildiren sözlerin hangi dile ait olduğu belirlenmeye çalışılmıştır.¹ Ancak Eski Türkçedeki -özel olarak Orhun-Yenisey yazıtlarındaki- şahıs adları dil bilimi açısından ve

¹ H. N. Orhun, A. Caferoğlu, A. U. Elöve, Ş. Ülkütaşır, B. Noyan, O. F. Şertkaya, T. Gülensoy, İ. Başgöz, A. Erol vb'nin eserlerinde şahıs adlarına daha çok temas edilmiştir. Yabancı bilginlerden V. Thomsen, W. Radloff, L. Rasonyi, S. Klyaştorıny, A. Nadelyayev, S. E. Malov, A. N. Kononov'un bu sahada çalışmaları vardır.

sistemli şekilde çok az araştırılmıştır. Oysa şahıs adlarımız ve ad koyma geleneklerimizin ilk örnekleri de bu yazıtlarda aksolunmuş, yahut bu metinlerin yazıldığı devirde meydana gelmiş dış kaynaklarda (özellikle Çin, Bizans vb. kaynaklarda) kaydedilmiştir. Teessüfle kaydetmek lâzımdır ki, genel olarak Türk şahıs adlarına hasr edilmiş eserlerde de başka Türk metinlerinde rastlanan antroponimlerden geniş şekilde bahsedilmesine rağmen, Orhun-Yenisey yazıtlarındaki şahıs adları çok vakit mukayeseye bile alınmamıştır. Bazı makalelerde yazarlar küçük notlarla yetinmişlerdir (Bk. M. Ş.Ülkütaşır, *Türklerde ad verme ile ilgili âdet ve inanımlar, Türk Kültürü*, 10, 1963, B. Noyan, *Advermede Gelenekler, Türk Kültürü*, 246, 1983). Bu problemle çok meşgul olan ve çok kıymetli eserler yazmış L. Rasonyi bile Orhun-Yenisey yazıtlarındaki antroponimlere az temas etmiştir.² Hatta en eski çağlardan günümüze dek geniş şekilde kullanılan *alp* ünvanı ve adının Karahanlılar zamanından bu yana işlendiğini sananlar da vardır. Halbuki *alp* sözü Orhun-Yenisey yazıtlarında bol bol kullanılmakla yanaşı, ondan önce de mevcut olmuştur. (Meşhur Alp Er Tonga'yı hatırlamak bizce yeterlidir).

Yukarıda söylediklerimize dayanarak biz bu yazımızda Eski Türkçede işlenmiş şahıs adlarını dil bilimi açısından açıklamak istiyoruz. Makale için dil faktarı Orhun-Yenisey ve Uygur anıt ve yazıtlarının yayımlanmış metinlerinden ve Eski Türkçeye ait sözlüklerden alınmıştır.³ Sonraki çağlarda meydana gelmiş Türk yazıtlarındaki şahıs adları mukayese maksadıyla incelemede kullanılmıştır.⁴ Eski Türk yazıtlarında ve eski Türk kaynaklarında hem miktar bakımından, hem de çeşitlilik açısından geniş bir özel ad sistemi vardır ki, burada şahıs adları çoktur ve ehemmiyetlidir.⁵ Bizim tahminî hesaplamalarımıza göre eski Türk yazıtlarında 700'den fazla, Orhun-Yenisey yazıtlarında ise 200 kadar antroponim geçmektedir.

² Meselâ, "Türkçede kadın adları" adlı makalesinde L. Rasonyi Orhun yazıtlarındaki kadın adlarına yerli-dibli dokunmamıştır. Bk. *TDAY-Belleten*, 1963. "Kuman özel adları" (Bk. *TKA D*, III-IV, s.) makalesinde de aynı vaziyetle karşılaşılıyor. Orhun yazıtlarında defalarca kullanılmış kunçuy "prens" kelimesinden bahsederken müellif bu kelimenin Çince'den eski Uygurcaya geçtiğini yazıyor.

³ H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ank. 1987. S. E. Malov, *Eski Türk Yazılı Abideleri*. S. E. Malov, *Türklerin Yenisey Abideleri*. Moskova, 1952. S. E. Malov, *Moğolistan ve Kırgızistandaki Eski Türk Abideleri*, Moskova, 1959. M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İst. 1992. T. Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ank. 1988. A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Ank. 1988. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İst. 1968. *Eski Türk Sözlüğü* (Rusça) *Leningrad*, 1969.

⁴ *Divanü Lugati't-Türk*, Dizin, İst. 1943. *Kutadgu Bilig*, III, İndeks, İst 1979. K. Grönbeh, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Ank. 1992. *Et-tuhfet-üz-zekiyye Fil-lûgat-it Türkiyye*, İst. 1945. *Atabetül-Hakayık*, Ank. 1992. *Abuşka Lûgati*, Ank. 1970.

⁵ H. N. Orkun *Eski Türk Yazıtları* kitabında 361 özel ad var. Bununun 213 tanesi şahıs adıdır. Bk. H. N. Orkun, age, s.901-926.

Bu rakamlara o yüzyıllarda Türkler arasında kullanılmış, ancak yazıtlarda geçmese de, yabancı kaynaklarda rastlanan antroponimleri de eklersek eski Türklerin ne kadar zengin antroponim sistemine sahip oldukları anlaşılır. Genellikle Türk lehçelerinde olduğu gibi Eski Türk yazıtlarında da şahıs adlarının yaranmasında çeşitli kelime grupları kullanılmıştır. Bunlar içerisinde en çok işlenen ünvan ve lâkap bildiren kelimelerdir. Bunun sebeplerinden birisi odur ki, Orhun yazıtlarında adı geçen insanların büyük kısmı yüksek tabakaya mensup olan kişilerdir. Ona göre de bu şahıs adları ile birlikte ünvan ve lâkap bildiren kelimelerin işlenmesine ciddî ihtiyaç duyulmuştur. Antroponimlerle işlenen ünvan ve lâkap bildiren kelimeler ve tayinler o kişinin esas özelliklerini, tuttuğu mevki ve vazifeyi bildirmekle birlikte, aynı fonetik terkipli şahıs adını birbirinden farkettilen kelime şeklinde de işlenerek soyadı yerine geçebilmiştir. (Bazen şahsın etnik ve makam mensubiyetini bildiren kelimeler de bu görevi yerine getirmiştir.) Orhun yazıtlarındaki şahıs adları büyük çoğunlukla Türk kökenlidir ve bu bakımdan Uygur metinlerindeki karşılıklarından farklıdır. Uygur metinlerinde ve Karahanlıcada Türk ve Çin kökenli adlarla birlikte Hint, Arap ve Fars kökenli adlar da vardır.

Bilindiği gibi, başka özel adlar ve terimler gibi antroponimler de normal sözlerden türer. Ancak tabiidir ki, dildeki bütün kelimelerden şahıs adı oluşturulmaz. Şahıs adları normal kelimelerin muayyen gruplarına dayanır. Bu bakımdan eski Türk şahıs adlarının aşağıdaki türlerini belirlemek mümkündür:

A- Ünvan, lâkap bildiren kelimeler esasında yarananlar, yahut başka kelimelerden türeyen şahıs adlarıyla ünvan bildiren sözlerin birleşmesinden meydana gelenler. Yukarıda kaydettiğimiz gibi, Türk halklarında, hususiyle eski Türklerde kullanılan şahıs adlarının oluşturulmasında ünvan ve lâkap bildiren kelimelerin çok büyük rolü vardır. Eski Türk, özellikle Orhun yazıtlarında işlenmiş şahıs adlarında ünvan bildiren kelimelerin mevkii daha muhkemdir. Çünkü Orhun-Yenisey yazıtlarında, kısmen de Uygur metinlerinde adı geçen kişilerin büyük ekseriyeti hakimiyet dairelerine mensup insanlardır ve tabiidir ki, onların adı ile taşıdıkları ünvanı bildiren kelimeler çoğunlukla birlikte işlenmiştir: Bilge Kağan, Köl Tigin, Köl-İç-Çor, Kutluğ Şad, Boyla Bağa Tarkan vs.⁶ Ünvan bildiren kelimeleri geniş şekilde açıklamadan önce, bu kelimelerin eski Türk yazıtlarında işlenme çeşitliliğinden bahsetmek lâzımdır. Öyle ki, yazıtlarda ünvan adlarının bir kısmı üç türlü fonksiyonda işlenir. Meselâ *alp* kelimesi hem "kahraman, cesur ve yiğit" anlamı bildiren normal bir sözlük birimi⁷; (...*bilge kağan ermiş, alp kağan*

⁶ XII-XIII. yy'dan itibaren ünvan bildiren kelimeler artmış, yeni ünvanlar yarandığı gibi, eski ünvanların bir kısmı arkaikleşmiştir.

⁷ Alp, kutluğ, küç, kümüz, çağrı gibi normal sözlük birimlerinin şahıs isimlerine geçmesi ve bu zaman yeni anlamlar kazanması hakkında bkz. DLT, I, 413.

ermiş, buyruku yime bilge ermiş, alp ermiş erin "... akıllı hükümdar imiş, cesur hükümdar imiş, buyrukçuları akıllı imişler cesur imişler"-KT D 3. *alp er biziñge tegmis erti*. "Cesur erler bize hücum etmişlerdi"-KT D40.) hem ünvan bildiren kelime olarak (...*erdemim için İnançu alp* "... erdemim için İnançu alp"-Altın Köl yazıtı) hem de şahıs adının terkihi hissesi olarak işlenmiştir (*Alp Urungu Tutuk ben* "Ben Alp Urungu Tutuk'um"-Çakul Yazıtı, IV.)

Ata kelimesi de hem akrabalık bildiren söz, hem ünvan (*Atasagun, Ata Beg, Korkut Ata*), hem de şahıs adının terkihi hissesi gibi kullanılmıştır) *Apa* kelimesinde de benzer durumu görmek olur. *Apa* "büyük baci, ana, ecdat" anlamında:... *kuyda kunçuyumğa adıriltım apama* "Kuy'daki prenseslerimden ayrıldım ablama"-Barlık ab.2. *Apa* ünvan adı ve şahıs adının terkihi hissesi gibi: *Apa Tarkan baslayu, ulayu şad apıt begler...* "Apa Tarkan başta olmakla arkasında Sad Apıt begleri"-BK GI4.

Eski Türkçede şahıs adlarının terkihi hissesinde işlenmiş ünvan bildiren kelimelerin büyük bir kısmı Türk kökenli, az bir kısmı ise yabancı kökenlidir: *Kağan, beg, buyruk, şad, katun*⁸, *kan, tigin, alp, tarkan*⁹, *urungu, boyla, bilge, tamğan, inançu, oğlan* vb. Türk kökenli, *sanğun, senğün, çigşi, kunçuy, işbara* vb. ise yabancı kökenlidir.

Eski Türkçede ünvan bildiren kelimeler esasında yaratılmış şahıs adları aşağıdakilerdir:

Alp kelimesiyle: *Alp Aya* (DLT, III, 208), *Alp er Tonga* (DLT, I, 41), *Alp Burğuçan* (Man. I, 27), *Alp Kutluğ* (Uyğ. I, 14), *Alp Tarkan* (Man. I, 27), *Alp Tegin* (UHv. 26), *Alp Toğrul* (UHv. 120), *Alp Turmuş* (UHv. III), *Alp Tutu* (UHv.26), *Alp Urungu Tutuk* (Çakul, 4), *Türçi Alp Taş* (UHV.36), *İnançu Alp* (Altun Köl, 2),

Apa kelimesiyle: *Apa Tarkan* (Tn. 12), *Öz Apa Tutuk* (ThS. 4), *Kül Apa Urungu* (Tun, I), *Beçe Apa* (Mi. 21), *İnançu Apa Yarğan Tarkan* (KT B2), *Külüğ Apa* (Mi. 21), *Öz Yegen Alp Turan* (KT B6), *Tenğlik Apa* (Mi. 19), *Tör Apa* (Be. 2).

Bilge kelimesiyle: *Bilge Kağan* (KT GI), *Bilge Çigsin*, (Çakul I), *Bilge İşbara Tamğan Tarkan* (0.4), *Bilge Köngül Sangun* (Tun. IV), *Bilge Küli Çur* (IH. 14), *Bilge Sanğun* (Tun. IV), *Bilge Tonyukuk* (T. I), *İnançu Bilge* (Aç. I), *Çik*

⁸ A. Von Gabaine göre *xatun/Katun* kelimesinin karşılığı Soğutça *hwatynh'*dir. Kadın, kraliçe demektir. Bk. A. von Gabain, ETG, 273.

⁹ Tarkan ünvanının kökeni hakkında bk. S. G. Klyaştorıny, a.g.e. 31. Bu ünvan önce Hunlarda kullanılmış ve Eski Çin kaynaklarında kaydedilmiştir.

Bilge Çiksi (KT S13), *Öz Bilge Büyin* (KT B8), *Tay Bilge Tutuk* (So. 5) *Uz Bilge Çansi* (Uy. II), *Alp Kutluğ Bilge Kağan* (Orhun, 226), *Kutluğ Bilge Kül, Tengride ülüg bulmuş Küçlüg Bilge* (ETY, 227), *Alp Külüg Bilge Kağan* (ETY, 225).

Buyruk/Buyuruk kelimesi de Eski Türkçede ünvan bildiren kelimelerden birisidir. Diğer ünvan bildiren kelimelerden farklı olarak aynı zamanda bütün ünvanların genel adı gibi kullanılmıştır¹⁰: *Biriye Şad Apıt begler, yırıya Tarkat Buyuruk begler*. "Güneydeki Şad Apıt begleri, kuzeydeki Tarkat Buyuruk begleri" (KT GI). *Alp kağan ermiş, buyruku yeme bilge ermiş* "Cesur kağan imiş, buyruğu da bilgili imiş tabii" (KT D3). Yazıtlarda bazan *Buyuruk* kelimesi şahıs adının terkip hissesi gibi işlenmiştir: *Kutluğ Bağa Tarkan Öge Buyruku ben* "Kutluğ Bağa Tarkanın büyük Buyruku benim". (Yn. 47).

Beg kelimesiyle: En işlek kelimelerden olup ünvan bildiren söz gibi de şahıs adlarının oluşturulmasında aktif olarak kullanılmıştır: *Bilge Beg* (DLT), *Beg Arslan* (UHv. 26), *Beg Bars* (UHv. 86), *Beg Boğa* (UHv. 19), *Beg Çur* (Ta. III, 3), *Beg Tas* (UHv. 119), *Beg Temir* (DTS, 91), *Beg Turmuş* (UHv. 127), *Bars Beg* (KT D20), *Ürüng Beg* (İH, 22),

Çur/çor kelimesiyle: *Çur Tegin* (DTS, 157), *Beg Çur* (Ta. III. 3), *İnançu Çur* (KT S13), *Elç Çur Küç Bars* (Uy. III, 4), *Işbara Tamğan Çur* (0. 4), *Kül Çur* (BK C13), *Küli çor* (İH. 5), *Oğlan çur* (Ta. II, 4), *Tadık Çur* (KT D32), *Unağan Çur* (Mi. 2), *Yegen Çur* (İH. 21)

Kağan/xagan¹¹ kelimesiyle: *Ay Kağan* (0. 8), *Altun Kağan* (OKD. 13), *Baz Kağan* (KT D14), *Bilge Kağan* (KT K1), *İltiriş Kağan* (KT D14), *Kül Bilge Kağan* (SU. 5), *Masar Kağan* (OKD. 337), *Kapğan/Kapağan Kağan* (KT D21), *Oğuz Kağan* (OKD. 40), *Alp Kutluğ Bilge Kağan* (ETY. 226).

Boyla kelimesiyle: *Boyla Bağa Tarkan* (Tn. 6), *Boyla Kutluğ Yarğan* (Su. 2)

Katun/xatun kelimesiyle: L.Rasyonyi'nin doğru olarak kaydettiği gibi, genellikle Türk metinlerinde Eski Türkçede de erkek adlarıyla mukayese edildiğinde kadın adları çok azdır. Ona göre de katun ünvanıyla yaratılmış şahıs adları o kadar çok değildir: *İlbilge Katun* (KT D11), *Oğlağu Katun* (DLT, I, 138), *Terken Katun* (DLT, I. 376), *Kuma Katun* (DTS, 465), *Kut Tengri Katun* (Uyg. I, 28), *Turuş Katun* (UHv. 78).

¹⁰ S. Y. Malof, *Türklerin Yenisey Abideleri*, s. 125

¹¹ Bu ünvan hakkında geniş bilgi almak için bk. Kurakichi Shiratori, "Kağan ünvanının kökeni", TTK Belleteri, C. IX, s. 497-504, İst. 1945. Burada bu ünvanın ilk kullanıldığı tarih de gösterilmiştir (III-IV yy.)

Kan/xan kelimesiyle: *Kan Elçi* (UHv. 53), *Kan Oğul* (UHv. 18), *Kan Toyin* (UHv. 78), *Bars Kan Saṅgun* (Mi. 16), *Böğü Kan* (UHv. 22), *Erklik Kan* (UHv. 33), *Kara Kan* (Tu. III, 1), *Suçati Kan* (AY. 680).

İnanç/İnançu kelimesiyle: *İnanç Beg* (KB. III, 183), *İnanç Saçu* (UHv. 26), *İnanç Mengü* (UHv. 26), *İnançu Bilge* (AC. I), *İnançu Alp* (Alt. II, B2), *İnançu Apa Yarğan Tarkan* (KT B2), *İnançu Çur* (KT S13), *İnançu Külüg Çiksi* (KK. 5), *El İnançu* (O z. CI).

Tarkan/Tarkat/Tarhan¹² kelimesiyle: *Ayluç Tarkan* (UHv. 26), *Altun Tamğan Tarkan*, *Kegilinç Tarkan* (DTS. 294), *Oğul Tarkan* (KT S12), *Apa Tarkan*, *Boyla Bağa Tarkan*, *Işbara Tarkan* (O. ayrı taş), *Taman Tarkan* (BK C14).

Tigin/Tegin/Tekin¹³ kelimesiyle: *Alp Tegin*, *Esen Tegin* (DTS. 183), *Yaruk Tigin* (C. III. I), *Kül Tigin* (KT D27), *Kümüş Tigin*, *Alp Tigin*, *Kutluğ Tigin* (DLT-I-413), *Oğul Tegin* (UHv. 12), *Ozmuş Tekin* (Su. S9).

Tutuk kelimesiyle: *Tutuk* (DLT. I. 380), *Adak Tutuk*¹⁴ (UHv. 62), *Alp Tutuk*, *Begü Tutuk Kırku Senğün* (UHv. 26), *Budak Tutuk* (DTS. 593), *Buzaç Tutuk* (Tun. IV. 4), *El Toğan Tutuk* (Uy. Ta. 2), *Yabaş Tutuk* (Tun. IV. 3), *Yağmış Tutuk* (Mi. B3), *Kök Amaş Tutuk* (DTS. 313), *Künç Tutuk* (KT D31), *Ögün Tutuk* (DTS. 381), *Öz Apa Tutuk* (TU. IV. 7), *Soyan Tutuk* (UHV. 17), *Tay Bilge Tutuk*, *Tongıtı Tutuk* (UHV. 74).

Şad kelimesiyle: Bu kelime hem tek olarak, hem de *Şad Apıt* ve *Şadpıt* şeklinde Apıt kelimesiyle birlikte ünvan adı olarak şahıs adlarının terkip hissesi gibi kullanılmıştır: *Uluğ Şad* (DTS. 610), *Tarduş Şad* (DTS. 519). Eski Türk yazıtlarında geçmese de, tarihî kaynaklardan bilindiği gibi *Kutluğ*, *Kapağan* ve

¹² M. Kaşgarlı bu ünvanın Arğuca olduğunu ve bey anlamına geldiğini yazar. (DLT. I. 436). Araplar Türkistan'a geldikleri zaman burada *xan*, *yabğu*, *tekin*, *tudun* ünvanlarıyla yanaşı *tarxan* ünvanı taşıyan hükümdarlarla karşılaşmışlardır. Bk. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, C. I. İst. 1969, s. 22 E. Pulleyblank bu ünvanın Hunlarda da geniş işlendiğini yazar. Bk. S. G. Klyashtorniy, *a.g.e.*, s. 31.

¹³ Köle, kul ve şehzade anlamında (çokluk şekli: *tegit*), ayrıca ünvan bildiren kelime olarak şahıs isimlerinin terkip hissesi gibi ve şahıs adı gibi işlenmiştir. (DLT, III. 368).

¹⁴ M. Kaşgarlı bu kelimeyi yalnız şahıs ismi olarak takdim eder Bk. (DLT. I. 380). Ancak Eski Türk yazıtlarında *Tutuk* sözü aynı zamanda ünvan ismi olarak şahıs adının terkip hissesi gibi kullanılmıştır. Araştırmacılar bu sözü "vilayetin askeri başı", "askerî vali" şeklinde anlamlandırıp Çince *Dudu*, *To-tuğ* sözleriyle karşılaştırırlar. Bk. A. Von Gabain, *a.g.e.*, s. 303.

Mogilyan gibi Türk büyükleri de önce şad ünvanı taşımışlar: *Mogilyan Şad, Kutluğ Şad, Böğü Şad*.¹⁵

Sanġun/senġün kelimesiyle¹⁶. Yukarıda kaydettiğimiz üzere eski Türklerin kullandığı şahıs adı ve ünvanlar içerisinde yabancı kökenliler olduğu gibi, Türk olmayan komşu halklar da Türk ad ve ünvanlarından geniş istifade etmişlerdir. Bunlarla yanaşı Türklere ve yabancılara ait olduğu tam aydınlanmayan ortak gibi kabul edilen adların olduğu da bir hakikattir. Eski Türkçede en çok kullanılan yabancı kökenli ünvan adlarının birisi *sanġun/senġün* 'dür. Çin kaynaklarında ve Eski Türk yazıtlarında Türklerin Çince adları ve ünvanları kullanmaları hakkında kayıtlara rastlanır. Çin kaynaklarında kaydedildiği gibi 630'da Doğu Türk Kağanlığı dağıldıktan sonra Kağanlığa dahil olan boylar Çin imparatorluğuna tabi olmuş, boy başçılarında 500'üne *senġün* ünvanı verilmişti. (Bk. S. G. Klyastorniy, a.g.e. s. 22). Kül Tigin yazıtında ise buna benzer olay şöyle tasvir edilir: *Türk Begler Türk atın ıtı, Tabġaçġı begler Tabġaç atın tutupan Tabġaç kaġanka körmüş* (KT D7).

Senġün ünvan adı hem Türk şahıs adlarına eklenmiş, hem de yazıtlarda adı geçen Çin memurlarının adlarının terkip hissesi gibi işlenmiştir: *Bayna Sangun* (BA. III. I), *Bars Kan Sangun* (Mi. 16), *Çocuk Böri Sangun* (UL. Ku. I), *İsig Sangun* (Ir. 104), *Kars Sengün* (UHv. 26), *Kunı Sengün* (T. 9), *Ku Sengün* (BK C8), *Saçu Sengün* (UHv. 27), *Külüğ Sengun* (Mi. B7), *Lisün Tay Sangun* (BK CII), *Edçü Sangun Tire* (Mi. 13), *Udar Sengün* (KK. 6), *Udar Sengün* (BK. S12), *Çanġ senġün* (KT S13), *Çaçça Sengün* (BK D26), *Ut Sangun* (Mi. 13).

Toyun kelimesiyle: *Toyun Çok* (UHv. 73), *Toyun Kuli Sile* (UHv. 84), *İdege Toyun* (DTS, 203).

*Çigsi/Çiksi*¹⁷ kelimesiyle: *Baġatur Çigsi* (Tun. IV. 12), *Çik Bilge Çiksi* (Mi. 5), *Kül Çigsi* (Mi. 17), *Kadır Çigsi* (UHv. 92), *Kutluğ Çigsi*, *Udur Çigsi* (KK. 5), *Urungu Tudun Çigsi* (Mi. 2), *Çigsi beg*, *Bilge Çigsi*.

¹⁵ A. Von Gabain şad kelimesini de Soġutça *gsyd* (?) kelimesi ile karşılaştırır. Bizce, Türkçe olan bu kelimeyi Eski Uygurcadaki Şatu "önder, rehber, idareci" (Bk. A. Caferoġlu, a.g.e., s. 216) ve DLT'deki şat "cür'et, cesaret" kelimeleri ile alâkalandırmak mümkündür. Ama bu konu hususî tedkikata muhtaçtır.

¹⁶ Bu kelime Çince *tsic-kyn*, *tsiang-kün* "general" ünvanının Türkçeleşmiş şeklidir.

¹⁷ Bu kelime Çince, "dau-zin" (Budda dini ulusu) kelimesinin Türkçeleştirilmiş şeklidir.

*Urungu*¹⁸ kelimesiyle: *Urungu Saᅇgun*, *Urungu Tudun Çigsi*, *Alp Urungu Tutuk*, *Inal Urungu* (Mi. B7), *Kedim Urungu* (Mi. 7), *Kül apa Urungu* (Mi. C4).

Er kelimesi ile: *Er Börü* (TT. IX), *Er Boğa* (UHv. 7), *Er Saᅇmiş* (UHv. 70), *Er toᅇmiş* (TT. IX), *Er Tonga* (UHv. 26), *Er Ankas Tösek* (ayna), *Eren Uluᅇ* (Alt. II. a3), *Alp Er Tonga*.

*İnal/inal/inel*¹⁹ kelimesiyle: *İnal Öz* (DLT. I. 361), *İnal Kaᅇan*, *Inel Küç* (UHv. 24), *İnal Bars* (EUTS, 86), *İnal Çuk*, *İnal Çur* (EUTS, 86), *Terbi İnal* (TT. VII. 40), *İnal Öge* (DTS. 218).

*Yabᅇu/Yavᅇu*²⁰ kelimesiyle: Bu kelime Eski Türkçede kaᅇandan sonra gelen bir ünvan, rütbe adı olarak Orhun-Yenisey yazıtları ile Uygur metinlerinde yalnız ünvan bildiren kelime gibi kullanılmıştır: *İki oᅇluma yabᅇu*, *şad atı birtim* "İki oᅇluma Yabᅇu, Şad ünvanı verdim" (BK D). *Kaᅇanın*, *Yabᅇusun*, *Şadın ölürtim* "Kaᅇanını, Yabᅇusunu, Şadını öldürdüm" (BK D28). Ancak Kök Türk kaᅇanlığına ait Çin kaynaklarında İltiriş kaᅇanın kardeşlerinden birisi *To-si-fu Yabᅇu* ismini taşımıştır.

Yabᅇu kelimesi sonraki devir Türk yazıtlarında, hususiyle "Oᅇuz Kaᅇan" destanında ise şahıs adının terkip hissesi gibi de geniş kullanılmıştır. (5): *Dip Yabᅇu*, *Aᅇim Yavkuy*, *Kurs Yavkuy*, *Kay Yabᅇu Han*, *Ulamdur Yavkuy Han*.

Yukarda verdiᅇimiz örneklerden de görüldüᅇü gibi Eski Türkçede şahıs adlarıyla ünvanlar arasında çok sıkı ve çeşitli ilişkiler olmuştur. Ünvan bildiren kelimelerin bir kısmı ayrı şahıs adı gibi kullanılmış, yani tamamıyla şahıs adına çevrilmiştir. Antroponimlerin yaranmasında ünvan ve lâkap bildiren kelimelerin çok üstün rol oynadıᅇı şuradan da anlaşılır: Eski Türk yazıtlarında, öylece de Türk dillerinin sonraki inkişaf merhalelerinde bir sıra antroponimler, yalnız ünvan

¹⁸ H. N. Orhun Uygur metinlerinde urung kelimesinin ünvan bildiren söz olduᅇünü yazmaktadır. (ETY. 616).

¹⁹ Osman F. Sertkaya, "'İnel Kaᅇan' mı? - 'İni İl Kaᅇan' mı?", *Atsız Armaᅇanı*, İstanbul 1975, s. 397-419; s. 415. Prof. Dr. O. Turan, a.g.e., s. 85.

²⁰ Zeki Velidi Togan bu kelimenin çeşitli fonetik varyantlarda (*Yabᅇu*, *yavᅇu*, *yavku*, *Yavkuy*, *Cabᅇu*, *Yabaᅇu* vb.) yazıldıᅇını, *yab-* fiiline *-ᅇu* ekinin ilâvesiyle yarandıᅇını, "İl önderi, başı, halkın önderi" anlamlarında olduᅇünü yazar. Bk. A. Zeki Velidi Togan, *Oᅇuz Destanı*, İst. 1982. s. 81. M. Kaşgarlı *yafᅇu* kelimesinin "Halktan olup Hakandan iki derece aᅇaᅇı bulunan kişilere verilen unᅇun" olduᅇünü yazar. Ancak Orhun yazıtlarının Çin kaynaklarından ve "Oᅇuz Kaᅇan" destanından görüldüᅇü gibi bu ünvan daha çok kaᅇan neslinden olanlara verilmiştir. DLT, III, 32.

bildiren kelimelerden oluşturulmuştur²¹: *Inal Çur, Inal Kağan, Alp Urungu Tutuk, Urungu Tudun Çiksi, Bilge Sangun, Bilge Tutuk, Alp Tegin, Apa Tarkan, İşbara Tarkan İnançu Bilge, Kan Elçi, Alp Bilge Kağan, Bilge Kağan, Çur Tegin, Beg Çur*;

B- İnsanın zahirî ve dahilî alâmetlerini (umumen alâmet ve keyfiyet) bildiren kelimeler esasında formalaşan şahıs adları. Bunları iki kısma ayırabiliriz: 1- Alâmet ve keyfiyet bildiren kelimeler şahıs adının terkip hissesi gibi ortaya çıkar; 2- Alâmet ve keyfiyet bildiren kelimeler substantivleşerek yani isimleşerek tamamıyla şahıs adına çevirilir. Her iki nevide de insanın iç ve dış güzelliğini, gücünü, zekâsını, çevikliğini, mertliğini, doğruluğunu, samimiliğini vb. hususiyetleri bildiren sözler Eski Türklerde şahıs adının olgunlaştırılmasında daha aktif olmuşlardır. Yukarıda kaydedildiği gibi metinlerde, hususiyetle Orhun-Yenisey yazıtlarında özel olarak yüksek tabakaya mensup olan şahıslar tasvir edildiğine göre ve o şahısların istidad kabiliyeti halledici faktör hesab edildiğine göre onlara ad koyarken gösterdiğimiz kelimelere üstünlük verilmiştir. Yazıtların özünde de bu meseleye bir başa işaret edilmiştir; halkın uğurları da, uğursuzlukları da bu önderlere mal edilirdi. Ona göre de Eski Türklerde *bilge, alp, külig, küçlig* olmak ve milleti çevresinde birleştirmek hakan ve başka önderler için en önemli özellikler sayılır. Kağanlara ve hanlara "akıllı, hikmetli, kahraman, güçlü, kudretli vb." kelimelerle ifade olunan adlar verme geleneği araştırmacılar tarafından defalarca kaydedilmiştir.²² Eski Türkler yukarıda gösterdiğimiz özelliklerin hakanlara Tanrı tarafından verildiğine ve onların kendisinin de Tanrı tarafından gönderildiğine inanıyorlardı²³. Onun içinde Türk hakanlarının adı, ünvanı içinde en çok kullanılan kelimeler *bilge, alp, külig, Tenğride bolmuş, Tenğri idmiş, Tenğri teg kut bulmuş, Tenğri kötürmiş, Tenğride kut bulmuş* vb. söz ve ifadelerdir.

²¹ Çağdaş Türk dillerindeki antroponimlerin de büyük kısmı eski, sonralar yaranmış ünvan bildiren sözlerden türemiştir: *Hakan, Xagan, Hakani, Ağahan, Hanlar, Ağabey, Begler, Hatun/Xatun, Hanım/Xanım, Beğim, Sultan, Ağalar, Şahlar, Tarkan/Tarhan, Vezir, Vekil, Serdar, Paşa, Efendi, Zabit, Yüzbaşı, Emirhan, Binbaşı* vb.

²² N. A. Baskakov, Oğuz Kağan Etimolojisi üzerine (Rusça), *Sovetskaya Türkologiya*, 1981, c.I, s. 90.

²³ Hunlarda da aynı düşüncenin mevcut olduğunu biliyoruz. Çinlilerde de hükümdarları "Göğün oğlu", evlâdı sanırlardı. Bk. O. Turan, a.g.e, 74. W. Schmidt Eski Türk dininde araştırmaları sonucunda böyle bir kanaata gelmiştir ki, Çinliler kendi hükümdarların göğün oğlu sanmaları geleneğini Hunlardan da (Türklerden) almışlardır. W. Schmidt bu babda şöyle yazıyor: "Göğün oğlu ünvanının Çinlilerce ... kuzey göçebe halklarından alınmış olması muhtemeldir". Onun fikrinde, "Göğün oğlu" sözü Çince *Tsemli koto-Tanyu (Ch'eng-li Kutu Şan-yu)* şeklindedir ve bu da Türkçe *Tengri Kutu Jenuye* (Tanrı Kutı Göğün oğlu) sözünün Çince ifadesinden ibarettir. Bk. W. Schmidt, Eski Türklerin Dini, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIII, İstanbul, 1965, s. 80.

Şimdi bu kelimeler esasında türemiş şahıs adlarına ait örnekler verelim:

Şimdi hemin kelimeler esasında türemiş şahıs adlarına ait örnekler verelim:

Külüğ: *Külüğ Çigsi, Külüğ Çur, Külüğ İnan Çaça Sengün, Külüğ Şangun, Külüğ Tirig* (DTS, 326), *Külüğ Tutuk, Külüğ Urungu*.

Kutluğ: *Kutluğ* (DLT. I. 464), *Kutluğ Bağa Tarkan, Kutluğ Bayutmuş* (UHv.55), *Kutluğ Bört, Kutluğ Çigsi, Kutluğ Oğul, Kutluğ Kağan, Kutluğ Temir* (UHv. 56).

Küç: *Küç Barlığ* (UHv. 108), *Küç Kül Tutuk, Küç Tegin, Küç Temir* (UHv. 217) *Kılıç Küç Kara* (Tun. I. B12), *Küç Kıyağan* (U. 0), *Küç* (Ç. II. I).

Esen: *Esen* (TT. VII. 40), *Esen Buka* (UHv. 64), *Esen Kaya* (UHv. 78), *Esen Tegin Eşen Temür* (UHv. 14), *Esen Tutuk*.

Uluğ: *Uluğ ordu Beg* (DTS.10), *Uluğ Türük* (DTS. 610).

Turmuş: *Turmuş* (UHv. I), *Turmuş Tegirmenci* (UHv. 121), *Turmuş Temir* (UHv. 21), *Turmuş Tutung* (UHv. 55), *Barça Turmuş, Bark Turmuş* (UHv. 6), *Beg Turmuş, Kız Turmuş* (UHv. 60), *Tesen Turmuş* (UHv. I).

Kara²⁴: *Kara bakşı, Kara Buka* (UHv. 16), *Kara Han, Kara Senğün, Kara Okuy* (UHv. 65), *Kara Tegin, Kara Temür* (UH v. 13), *Kara Toyın* (UHv. 14), *Altun Kara* (UHv. 21), *Buğra Kara Han, Buyan Kara, Örgünç Kara, Kutadmuş Kara* (ET S. 717), *Sekinç Kara* (UHv. 6), *Tükel Kara* (UHv. 4), *Tüzmiş* (Tun. I. C. 3), *Arığ Tegin* (UHv. 8), *Edgü Toğrul* (UHv. 114), *Öge Çuk* (UHv. 59), *Yollığ Tegin, Toktamış*.

Tabiidir ki, Eski Türk yazıtlarında bulunan şahıs adları için kaynak olan sözler yalnız yukarıda kaydettiğimiz müsbet anlamlı sıfatlarla sınırlı değildir. Yazıtlarda başka sıfatlar, hatta menfi anlamlı sıfatlar da şahıs adlarının oluşturulmasında (yaranmasında) iştirak etmiştir. Mesela *yap* "hileger", *yablak* "kötü, gazaplı", *yabız*, *kıyağan* "kesen", *sarp* "çetin, müşkül", küçük vb. *Yap Toğrul* (UHv. 109), *Yavlak Sarığ, Yaba Tutuk, Yayak* (TT. IX, 113), *Sarp Atun* (UHv. 74), *Küçük Temür* (UHv. 14), *Kıyağan Urungu, Kıymış Sengün, Turuk Edgü Toğrul, Turuk Öge Çuk* (UHv. 55), *Unağan Çur, Ertoğmuş, Barça Toğmuş, Genç Toğmuş Tarkan* (UHv. 26), *Tınmış* (UHv. 17), *Tapar* (DLT I. 361), *Kızıl Öz* (UHv. 72), *Sarığ, Sarığ Çır, Sarığ Saman, Sarığ Toyın* (UHv. 119), *İtgü Sarığ*

²⁴ *Kara* kelimesi Eski Türkçede çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Bu kelime şahıs adlarının terkinde daha çok büyük, kudretli ve siyah anlamlarını ifade etmiştir. Bk. A. N. Kononov, Türkçede kara kelimesinin manalarına dair (Rusça), *Tyurkoložeski Sbornik*, Moskova, 1965, s. 78.

Baş, Kutkan (UHv. 30), *Basan* (DTS. 85), *Munğsuz* (UHv. 16), *Küsemiş* (KB), *Kenç Estemi* (UHv. 74), *Kenç Toğmuş Tarkan, Yeke Buka* (UHv. 75), *Yumuşak* (UHv. 32), *Yıkmuş* (UHv. 54) vb.

C- Eski Türkçede hayvan adları ile bağlı, yani hayvan adlarından türemiş antroponimler de mühim yer tutar. Türkçede bu maksatla çeşitli hayvan ve kuş adları kullanılmış, ancak erkek adları için daha çok güçlü, cesaretli hayvan isimleri; kadınlar için ise güzel ve yaraşıklı hayvanların ismi üstün mevkidedir²⁵. Eski Türk yazıtlarında aşağıdaki hayvan adlarından türemiş antroponimlere rastlanır:

Bars: *Bars Beg, Bars Kan Saᅇgun, Bars Urungu, Kutadmuş Bars, Küç Barslıᅇ, Bars Boᅇa* (Ta. I, 3), *Tüz Bay Bars, Küç Bars Külüg, El Çur Küç Bars, Kara Bars, Oᅇul Bars* (Ta. I, 34).

Arslan: *Arslan Tegin, Begec Arslan Tegin, Arslan Balban* (UHv. 125), *Arslan Çik Toᅇrul* (UHv, 63), *Çigil Arslan* (DTS, 145).

Toᅇrul/Toᅇril: *Adam Toᅇrul* (UHv. 53), *Alp Toᅇrul, Basa Toᅇrul* (UHv. 49), *Ozmuş Toᅇrul* (UHv. 30), *Kutan Toᅇrul, Turuk Edᅇü Toᅇril*.

Buka/Buᅇa: *Buᅇa* (DTS. 120), *Say Buᅇa* (UHv. 22), *Kıtay Buᅇa* (UHv. 32), *Buᅇa Kan* (UHv. 22), *Sabu Buka* (UHv. 56), *Inç Buka, İş Buka, Moᅇgul Buka* (UHv.21).

Tonᅇa:²⁶ *Tonᅇa Sangun, Tonᅇa Tegin, Kutluᅇ Tonᅇa Tayak, Tonᅇa Alp Er* (DLT, III, 149), *Oᅇul Tonᅇa* (DTS. 573).

Böri: *Er Böri* (TT. IX. 12), *Çocuk Böri Senᅇün*.

Çaᅇrı: *Çaᅇrı Beg* (DLT. I. 421), *Çaᅇrı Tegin* (DLT. I. 413)²⁷.

Tay: *Tay Beg* (UHv. 67), *Tay Bilge Tutuk, Altun Tay Sangun, Tay Han*.

Teke: *Teke Bakşı* (UHv. 28), *Buçaᅇᅇ Teke* (DTS. 119), *Tekeli* (UHv. 72).

Boᅇra/Buᅇra: *Buᅇra Kara Hakan* (DLT. III. 221), *Kaska Buᅇra, Buᅇra Han* (DLT. I. 409).

²⁵ L. Rasonyi Kuman şahıs adları üzerinde yaptığı araştırmalar neticesinde şöyle bir kanaata gelmiştir: Türk şahıs adlarında hayvanlar içerisinde en çok yırtıcı kuş adları kullanılmıştır. Ama Eski Türk yazıtlarındaki antroponimler onun bu kanaatini doğrulamamaktadır.

²⁶ Kelime "Bebir, kaplan cinsinden bir hayvan" demektir. Bk. DLT. III. 391.

²⁷ Eski Türkçede "doğan kuşu, çakır kuşu" anlamındadır. Bk. DLT. I. 421.

*Büke Budraç*²⁸ (DLT.III. 227), *Elik* (UHv. 114), *İti Kurt* (UHv. 4), *İt Saman* (UHv. 6), *Yağan*²⁹ *Tegin*, *Kaz* (DLT. III. 149), *Kulun Kara* (UHv. 22), *Buzağu* (TT. IX), *Kara Kuş* (UHv. 37).

Ç- Eski Türkçedeki şahıs adlarının bir kısmı da eşya bildiren kelimeler esasında oluşturulmuştur. Bunların içerisinde kıymetli metal ve kaş-taş bildiren kelimeler üstünlük teşkil eder:

Altun:³⁰ *Altun Kağan*, *Altun Kara*, *Altun Tay Saᅅgun*, *Altun Tamᅅan Temür*.

Temür/Temir: *Beg Temir*, *Temür Buᅅa-Bay Temür*, *Esen Temür*, *Küçük Temür*, *Kutluᅅ Temir*, *Tölek Temür* (DTS. 579), *Temir Asaᅅ* (UHv. 54), *Temir Elçi* (UHv. 91), *Basa Temir*, *Tölek Temir*, *Otunç Temir* (UHv. 81), *El Temir* (UHv. 8).

Kümüş: *Kümüş* (DLT. I. 371), *Kümüş Tegin* (DLT. I. 413).

Ked Taş, *Ked Kaya*, *Taş Kan*, *Kılıç Küç Kara*, *Yabız Ayna* (UHv. 9), *Küpe Yarıᅅ* (Tun. I. A8).

Şüphesiz Eski Türkçedeki şahıs adlarının meydana gelmesinde yalnız yukarıda sıraladığımız söz grupları kullanılmamıştır. Ancak bu söz gruplarının öbürlerinden daha etkin ve aktif olduğu aşikârdır. Söz konusu olan kelime gruplarının dışında etnonimler, mücerretlik bildiren isimler, akrabalık, dinî mukaddesler ve Tanrı adları, tabiat ve cemiyet hadiselerini bildiren sözler, sanatkâr, bitki ve planet adı bildiren kelimeler vb. şahıs adlarının yaranmasında iştirak etmişlerdir. Bunların bazılarını gözden geçirelim:

El/İl: *El Almuş Saᅅgun*, *El Buᅅa*, *El Çur*, *El Kirmiş Saᅅgun*, *El Temür*, *El Katmuş* (UHv. 26), *El Koca* (UHv. 14), *El Toᅅan Tutuk*, *El Tergüg* (DTS. 169), *El Bilge/İlbilge Katun* (KT D19), *İltiriş Kaᅅan* vb.

Tengri: *Ögrünç Fengri* (TT. VII. 40), *Kunçuy Tenᅅri* (UHv. 26) *Kut Tenᅅri Hatun* (AY. I.28).

Küç: *Küç Tegin*, *Küç Temür*, *Küç Kut Tutuk*, *Kılıç Küç Kara*, *Küç Barslıᅅ* (UHv. 108).

²⁸ Kaynaklarda bu kelimenin iki anlamı kaydedilmiştir: 1- Büyük yılan, yiᅅit, kahraman (DLT. III. 227). 2- Daᅅ keçisinin yavrusu (KB. 146).

²⁹ Eski Türkçedeki anlamı "Fil" demektir. (ETS. 224).

³⁰ M. Kaşᅅarlı Kaᅅan ailesinden olan kadınlara verilen ünvanın da bu kelime ile yapılmış *Altun Tatım* sözü olduğunu kaydediyor (DLT. I. 396). L. Rasonyi'ye göre altun kelimesi kadın adı olarak da kullanılmıştır. (TDYAB. 1963. s. 67).

*Oğul*³¹ *Oğul Tarkan, Oğul Tegin, Oğul Tonga, Kutluğ Oğul, Yar Oğul* (UHv. 123), *Ayış Oğul*.

Yegen/Yegin: *Yegen Çur, Yegen Külig Senğün, Yegen Kara, Yegen Kunğrul Senğün, Yegin Silig Beg* (KT D33).

*Kün*³²: *Kün* (DTS. 372), *Kün Bermiş Sengün, Kün Doğdı* (KB. III. 302).

*Ay*³³: *Ay Kağan, Ay* (OKD. I. 3), *Ay Ölütüçi* (TT. VI. 92), *Ay Toldı* (KB. III. 47), *Ay Silig* (EUTS. 28), *Ay Çeçek* (EUTS. 27), *Ay Han* (OKD)

Kut/Kutadmuş: *Kut* (DTS. 492), *Kut Tengri Hatun, Kutaçun* (UHv. 109), *Kutadmuş* (UHv. 88), *Kutad* (DTS. 472), *Kutadmuş Bars* (TT. 9), *Kutadmuş Kara* (DTS. 472), *Kutan Toğrul* (UHv. 61).

Türk şahıs adlarını araştıranları en çok ilgilendiren ve en çok bahis konusu olan meselelerden birisi ve belki de birincisi ad koyma gelenekleri, yeni ad alma ve koyma ve bunların sebepleridir. Ancak şimdiye dek bu sahada çok sayıda ve ilginç araştırmalar yapıldığından biz bu konuda geniş olarak durmayacağız. Biz burada maalesef çoğu araştırmacıların unuttuğu veya yeterince üzerinde duramadıkları bir konuyu ele alacağız. Eski Türk yazıtlarında ad değiştirme ile bağlı yazılanları ve Eski Türkçede ünvan ve ad değiştirmenin çeşitli yön ve türlerini açıklamaya çalışacağız. Bilindiği gibi, bazı şahısların hayatı boyu iki veya daha çok ad almaları, yani yaşlandıkça birkaç ad değiştirmeleri Eski Türkler arasında çok geniş yayılmıştır ve bu olay hem eski Türk yazıtlarında, hem de başka kaynaklarda açık aydın kaydedilmiştir. Bilindiği gibi Orhun-Yenisey yazıtlarının bir kısmı adına yazıt hasrolunmuş kişinin dilinden yazılmıştır. Bu yazıtlarda bu şahıslar kendi faaliyet ve durumları hakkında bilgi vermekle yanaşı, ad ve veya adlarını da yazmağı unutmamışlardır. Yenisey yazıtlarında ise ilk ve sonraki adlarını yazmışlar, hatta bu adlara ait terimleri de kullanmışlardır. Bir şahıs önce aldığı *ada atım, oğlan atım*, sonraki adına *er atım*, daha sonraki adına ise *ayağ atım* demiştir: *Er atım Yula* "Er adım, yani ergenlik adım Yula (KÇ. 4). *Er atım Özüt Oğdı*." "Ergenlik adım Özüt Oğdı" dır (Mi. 2). *Oğlan atım Sunuş İnğal, Er atım, Kümüül Öge*. "Oğlan adım Sunuş İnğal, Ergenlik adım Kümüül Ögedir" (Yn. 45). *Atım Kara*

³¹ H. N. Orkun'un da haklı olarak kaydettiği gibi *oğul* ve *oğlan* kelimeleri has isim olarak da kullanılmıştır. Bk. H. N. Orkun, *a.g.e.* s. 330.

³² *Kün* kelimesi Eski Türkçede hem "gün, güneş, gündüz", hem de "el, halk" anlamlarında işlenmiştir. Bu kelime esasında yaratılmış şahıs adlarında da her iki anlam kullanılmıştır. Bk. ETS. 326-327.

³³ *Ay* kelimesinden türemiş şahıs adlarına Hunlarda da rastlanmıştır. Bk. O. Turan. *a.g.e.*, I. 42.

*Çur, ayağ*³⁴ *atım Kar Yazmaz*. "Adım Kara Çur, Yetkinlik adım Kar Yazmazdır" (Yn. 48). *Er atım Yaruk Tegin*. "Ergenlik adım Yaruk Tegindir". (Ç. III. 27).

Eski Türk yazıtlarında ve onlara ilâve edilmiş Çince metinlerde, hususiyile Eski Türklere ait Çin kaynaklarında Eski Türkler arasında çok adlılığın ve ad değiştirme geleneklerinin çeşitli örnekleri verilmiştir. Bunların aşağıdaki nevilerini belirlemek mümkündür:

1- Devlette yüksek göreve ve hakanlığa doğru ilerleyen şahısların ünvan değiştirmesi (2). Bu sürecin ilk merhalesinde, âdeten, şahıs adının kendisi değişmiyor, onun terkip hissesi olan ünvan değişiyor. Bundan sonra hükümdar daimi olarak bu ad ve ünvanı taşıyor: Meselâ *İltiriş Kağan* 687'de bu ad ve ünvanı alana dek *Todun Çur*, *Kutluğ Çur*, *Kutluğ Şad*, *Kutluğ Kağan* ad ve ünvanlarını taşımıştır. *Kül Tegin* yazıtında kaydedildiği gibi on yedi kişiyle Çin esaretinden kaçarak önce 17, sonra 70, daha sonra 700 kişiyi etrafına toplayan *Kutluğ Şad*, *Tonyukuk* ve onun mensub olduğu 24 boydan ibaret olan Aşide kabilesinin de koşulması neticesinde ekser Türk boylarını toplayarak (dererek) büyük İmparatorluk kurduğu için *İltiriş Kağan* adını almıştır³⁵. Yahut *İltiriş Kağan*'ın kardeşi ve onun ölümünden sonra hakimiyete geçen *Kapağan/Kapğan Kağan*ın ad ve ünvanları şu şekilde değişmiştir³⁶: *Bögü Çur-Bögü şad-Türk Bögü Kağan-Kapağan/Kapğan Kağan*. *İltiriş Kağan*'ın büyük oğlu önce *Mogilyan Şad* (Çincesi: *Mo-ki-lien/Mo-chiç-lien*), tahta çıktıktan sonra ise *Türk Bilge Kağan* adını almıştır. Yahud ilk Türk Hakanlığının kurucularından birisinin adı Bumın idi. Tahta çıktıktan sonra İlig Kağan ismini taşımıştır. Köktürk Hakanlığının yerinde kurulmuş Uygur hakanlığının hükümdarlarından bazısı Çin İmparatorluğunun güçlü tesiri altında kalmış, vassal vaziyetinde yaşamışlardır. Bu Uygur hakanlarına ad ve ünvanlar da Çin İmparatoru tarafından verilmiştir. Meselâ, meşhur Moyun Çor'un oğlu *Meu-yü*'ye Çin İmparatoru tarafından *Tenğri Kötürmüş Alp Külüg* ünvanı verilmiştir. Uygur prensi *Bağa Tarkan* tahta çıktığında Çin sefer heyeti ona imparatorun *Tenğride Kut Bulmuş Külüg Bilge* ünvanını da getirmişlerdi. (H.N. ETY, a.g.e, s. 226). 789'da vefat eden Uygur Hanının oğlu Taras hakimiyete geçtiğinde Çin İmparatorundan *Alp Kutluğ Bilge Kağan* ünvanını almıştı.

³⁴ Ayağ kelimesi *aya-* "hürmet etmek, ağırlamak" (ETS. 26), "lakap vermek, korumak" (DLT. I. 271) fiiline -ğ ekinin eklenmesi ile türetilmiş ve Eski Türkçede "lakap, takma ad", "özel, saygılı ad, ünvan" (DLT. I. 271, ETS. 26) anlamında kullanılmıştır. DLT'de adın, ünvanın Han, Hakan tarafından verildiği de kaydedilmiştir: *Han angar ayağ ayadı*. "Han ona lakap verdi. Azeri ve Türkiye Türkçesi ağızlarında aynı anlamda ayama ismi kullanılır. Bk. Derleme Sözlüğü, I. Ank. 1963. s. 406.

³⁵ S. G. Klyastorniy, a.g.e s. 27-35; O. F. Sertkaya, a.g.e. s. 411-413.

³⁶ Çin İmparatoriçesi Wu tarafından birçok defa Mo-Tcho (Bögü Çor)nun adının değiştirildiği, ona yeni ünvanlar verildiği Çin Kaynaklarında belirtilmiştir. Bk. O. F. Sertkaya, a.g.e, s. 402-403.

Yukarda verdiğimiz numunelerden anlaşılacağı üzere tahta çıktıktan sonra ünvan almak Eski Türkler ve Uygurlar arasında kanun haline gelmiş bir gelenek olmuştur. Bu gelenek Türkler arasında sonraki çağlarda da devam etmiştir. Meselâ Naymanları yenen Moğol Hükümdarı *Timuçin*'e Kurultay *Çiñggis Kagan* adını vermiştir. (Bk. B. Noyan a.g.e, s. 640).

Eski Türk yazıtlarında aynı şahsın iki ad taşımasının, yahut ad değiştirmesinin başka bir nevi de görülür. Şöyle ki, bazen aynı Türk Devlet adamının hem Türkçe, hem de Çince ismi olmuştur. Böyle koşa adların iki türüne rastlanır: a) Yazıtlarda geçen Türk şahıs adı Çin kaynaklarında Çin diline ve orfografisine uygun olarak yazılmış, yeni ad gibi seslenmiştir. Meselâ, *Böğü Çur* isminin Çince karşılığı *Mo-Tscho Kutluğ Kağan//Kou-tou-lou; Tonga Tegin//Tunga-te-le; Inel Kağan//I-nie Ko-han; Bumın//Tu-mien; Metel//Mou-touen; BilgeKağan//Pi Chia Ko-hen* vb. b) Bilindiği gibi Türklerin bir kısmı muhtelif çağlarda Çin hakimiyetine geçerek Çin'e tabi olmuş, bazıları ise Çinde doğarak büyümüş ve orada eğitim almışlardır. Bu dönemlerde onlar Türk adını atarak Çin/Tavgaç adlarını almışlardır. Bu hususta Orhun yazıtlarında açık aydın kayıtlar vardır. *Türk begler Türk atın iti, Tabğaçgi begler Tabğaç atın tutupan Tabğaç kağanka körmüş* "Türk beğleri Türk adını/ünvanını bıraktı, Çinlilerin hizmetindeki beğler Çin ünvanı alarak Çin hakanına tabi olmuşlardır"-(KT D7). Bu sürecin aksi de olmuştur. Çin'e tabi olanlar Türk ad ve ünvanını atıp Çin ünvanı aldığı gibi, Çinden ayrılp Türklerin tarafına geçenler de Çin adını atarak yeniden Türk adı ve ünvanını almışlardır. Bunu üç Türk hakanına vezirlik etmiş *Bilge Tonyukuk*'un timsalinde açık aydın görebiliriz. Çinde doğup büyümüş *Tonyukuk, Kutluğ Kağan*'ın tarafına geçtikten sonra Çinde taşıdığı *Yuan-şjen* adını atarak Türkçe *Tonyukuk* adını ve *Boyla Bağa Tarkan* ünvanını almıştır. *Tonyukuk* ismi iki kısımdan ibarettir: Ton "ilk, birinci", yukuk (yuk-uk) ise "yüce, başta olan" anlamındadır³⁷. Çok meraklıdır ki, *Tonyukuk* ve onun Çincedeki adı olan, yani karşılığı olan *Yuan-şjen* aynı anlamı ifade etmektedir. *Yuan-şjen* isminin de ilk kısmından (*Yuan*) "İlk numayende", ikinci hissesi olan *şjen* ise "kıymetli, hürmetli" anlamındadır(1). Böylelikle, *Tonyukuk* ismi ile *Yuan-şjen* adı anlamca da yakın, hatta aynıdır. Öyle anlaşılıyor ki, Çince adın anlamı Türkçeye tercüme edilmiş ve bununla da *Tonyukuk* adı ortaya çıkmıştır(2). Şurası ilgi çekicidir ki, *Ton* kelimesi "ilk, birinci" anlamında normal sözlük birimi olarak işlenmekle birlikte, Eski Türklerde şahıs adlarına eklenen bir ünvan gibi de kullanılmıştır. VII-IX yy. Türkler arasında *Ton* ünvanının iştiraki ile yaratılmış birkaç şahıs adına rastlanmıştır: *Ton Yabğu, Ton Tarhan* (Bk. S. G. Klyastornıy, a.g.e, s. 30-31). Uygur metinlerindeki *Tongıtı* ve *Toñgma* şahıs adlarının da *Ton* ünvanı ile bağlı olduğunu düşünmek mümkündür (Bk. EUTS, s. 246).

³⁷ A. U. Elöve, Bir Yazı Meselesi Üzerine, TDYAB, 1958, s. 70.

KISALTMALAR

1	AÇ	Açura yazıtı
2	AY	Altun Yaruk
3	Ba	Barlık yazıtları
4	Be	Begre yazıtı
5	BK	Bilge Kağan yazıtı
6	Ç	Çakul yazıtları
7	DLT	Divanü Lûğat-it Türk Tercümesi
8	DTS	<i>Drevnetyurkskiy Slovar'</i> = <i>Eski Türkçe Sözlük</i>
(Rusça), Leningrad, 1969
9	EPT	S. E. Malov, <i>Eniseyskaya Pismennost Tyurkov</i> =
<i>Türklerin Yenisey Abideleri</i> , Moskova, 1952
10	ETG	A. Von Gabain, <i>Eski Türkçenin Grameri</i> , Ankara, 1988
11	ETY	H. N. Orkun, <i>Eski Türk Yazıtları</i> , Ankara, 1987
12	EUTS	A. Caferoğlu, <i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i> , İst., 1968
13	Ir.	İrk Bitig
14	İH	İhe Huşotu yazıtı
15	İhe A	İhe Aşete yazıtı
16	KB	R. R. Arat, <i>Kutadgu Bilig</i> , III, İndeks, İst., 1979
17	KK	Kemçik Kayabaşı yazıtı
18	KT	Kül Tigin yazıtı
19	Man	Manihey metinleri
20	Mi.	Miran kalesinde bulunan metinler
21	O	Ongin yazıtı
22	OKD	Oğuz Kağan Destanı.
23	Oz.	Oznaçennaya yazıtı
24	Su.	Suci yazıtı
25	Suv.	<i>Suvarnaprabhasa (Altun Yaruk)</i> , Rusça, St. Pet. 1913
26	ŞU	Şine Usu yazıtı
27	T	Tonyukuk yazıtı
28	Ta	Talas yazıtı
29	Tun.	Tun Huang'da bulunan el yazmaları
30	U	Uybat yazıtları
31	U. O.	Ulu Kem Ottoktaş yazıtı
32	UHv.	Uygur Hukuk vesikaları
33	UL K	Ulu Kem yazıtı
34	USp.	W. Radloff, <i>Uigurische Sprachdenkmäler</i> , Lening. 1928
35	YYP	A. Batmanov, <i>Yenisey abidelerinin dili</i> , Frunze, 1959